

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М.КОРЕЦЬКОГО**

УДК 32.002

БІЛОУСОВ Сергій Анатолійович

**ОБ'ЄКТИВНА ОСНОВА І СУБ'ЄКТИВНІ ФАКТОРИ
ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА, ЩО
ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ
(на матеріалах Південно-Східного регіону України)**

Спеціальність: 23.00.02 – Політичні інститути і процеси

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук**

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії і соціології Таврійської державної агротехнічної академії.

Науковий керівник –

кандидат історичних наук, доцент
ЧИГРИН Віктор Олександрович,
Таврійська державна агротехнічна академія,
завідувач кафедри філософії і соціології.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
ПОЛТОРАК Володимир Абрамович,
Дніпропетровський університет економіки і
права,
завідувач кафедри соціології, філософії і
психології;

кандидат політичних наук
ХОДАКІВСЬКИЙ Михайло Дмитрович,
Інститут держави і права ім.
В.М.Корецького
НАН України, науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень.

Провідна установа –

Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень НАН України, м.Київ.

Захист відбудеться 31 січня 2003 р. о 15 00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26. 236. 01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) політичних наук при Інституті держави і права ім. В.М.Корецького НАН України за адресою: 01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України.

Автореферат розісланий 29 грудня 2002 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор політичних наук

В.П. Горбатенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Питання влади, механізму її завоювання та функціонування були важливими в будь-які часи, але в періоди реформ, революцій вони набувають особливого значення. Становлення України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави багато в чому залежить від того, як ефективно буде здійснюватися державна влада, наскільки швидко і радикально вона буде позбавлятися застарілих форм, методів, деформацій, що накопичувалися десятиліттями.

Влада як форма управління державою і владні відносини як форми діяльності різних владних структур є головними аспектами в утворенні, формуванні і розвитку будь-якої держави. Йдеться, зокрема, про шляхи, форми і методи ротації владних повноважень, до яких відносяться вибори та референдуми. Процес формування механізму влади в специфічних умовах України, яка знаходиться на непростому шляху трансформації всіх сторін життя суспільства, стимулює науковий пошук у даному напрямку політичного розвитку.

Процес активного розвитку української державності має складний і суперечливий характер, що не згладжується з роками, а все більш рельєфно показує розмежування соціальних орієнтирів і ще раз підтверджує, що науково-теоретичні розробки в дослідженні різних аспектів становлення політичних інститутів і процесів у суспільстві мають безсумнівну актуальність. До того ж, тема дослідження у пошуковому плані є кроком до формування такого напрямку в науці, як електоральна політологія.

Досить гостро сьогодні постала проблема більш детального вивчення характеру та змісту поняття “трансформація” при переході від авторитарного до демократичного суспільства (трансформація означає перебудову, перетворення і зміну ідей, цінностей, структур і знарядь влади). Якщо виходити з того, що політична влада, з одного боку, це реальне прагнення до панування, тобто здатність і можливість здійснювати свою політичну волю, а з іншого, – впливати на діяльність і поведінку людей, то питання такого впливу представників влади на політичну свідомість громадян на етапі побудови демократичного суспільства набуває важливого значення. А це означає, що разом з впливом на політичну свідомість громадян здійснюється і вплив на історичні події. Політична свідомість в умовах суспільної трансформації – це активне творче осмислення політичної діяльності, насамперед, політичних потреб, інтересів і цінностей, що виступають як сукупність політичних знань, уявлень і оцінок.

Взаємозв'язок політичної влади зі свідомістю громадян – це необхідна умова здійснення цілеспрямованих соціально-політичних змін, один з чинників, що забезпечує стабільність у життєдіяльності суспільства. Для цього необхідно вдосконалювати знання основних форм, рівнів громадської свідомості та психологічних особливостей, що виявляються в політичному житті. Соціальна практика свідчить про те, що безпосередні форми політичної участі громадян у житті суспільства знаходяться ще в зародковій стадії. Реальним індикатором тут є саме їхня участь у виборах різного рівня, що і підлягає вивченню як надзвичайно актуальна на весь період трансформації суспільства проблема.

Цей напрямок досліджень сьогодні перебуває на етапі становлення. Здебільшого практикуючи політики продовжують розглядати політичні події спрощено, не зважаючи на їхню залежність від суб'єктивних особливостей учасників політичного процесу, які безпосередньо визначають його зміст і спрямованість. Тим часом, як відзначає Є. Вятр, не можна абстрагуватися від тих компонентів політичних подій, що пов'язані зі свідомістю. Політик завжди повинен враховувати те, що громадяни думають про політичні заходи і як вони сприймають політичні процеси, учасниками чи просто об'єктами яких вони є. Але на сьогодні соціально-психологічний підхід ще не став складовою частиною політичних досліджень, і це ускладнює адекватне сприйняття причинно-наслідкових зв'язків політичних процесів. Також важливо подолати пасивне ставлення громадян до політики. Невирішеність таких важливих проблем якраз і зумовила актуальність дисертаційного дослідження.

У процесі підготовки і написання дисертації автор ознайомився з працями багатьох учених, як вітчизняних, так і зарубіжних, котрі досліджували проблеми електоральних аспектів діяльності політичної влади і владних відносин.

Сучасні проблеми теорії політичної влади, політичних процесів плідно розробляють В. Бабкін, І. Байрак, В. Бебик, Ю. Веденєєв, Д. Видрін, О. Вишняк, С. Головатий, В. Горбатенко, Г. Дашутін, О. Картунов, О. Князева, І. Кресіна, І. Курас, В. Ладиченко, О.О. Лазоренко, О.В. Лазоренко, М. Михальченко, М. Мокляк, В. Пугачов, Ф. Рудич, О. Соловійов, М. Ставнійчук, Г. Філіппов, В. Халіпов, М. Ходаківський, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші дослідники.

Окрему групу наукових джерел склали соціологічні дослідження, дані яких використані в другому і третьому розділах дисертаційної роботи. За результатами досліджень опубліковані роботи І. Бекешкіної, В. Ворони, Є. Головахи, В. Королька, С. Макєєва, Н. Паніної, О. Петрова, В. Полторака А. Ручки, В. Чигрина, М. Чурилова, М. Шульги, які становлять безсумнівний інтерес у науковому плані для більш глибокого розуміння загальних закономірностей, а також регіональних особливостей процесів, що відбуваються на політичному та електоральному полях держави.

Нарешті, не можна не згадати робіт, виконаних в дослідницькому полі політичного маркетингу. Хоча сьогодні вітчизняна та пострадянська псефологія тільки-но роблять перші кроки, але для розуміння сутності електоральних технологій важливе значення мають роботи Б. Борисова, В. Васютинського, О. Єгорової-Гартман, Ф. Іл'ясова, А. Золотарьова, В. Карасьова, С. Лісовського, Є. Малкіна, О. Морозової, О. Панасюка, Г. Почепцова, Є. Сучкова, О. Чумікова та ін.

Проте в науковій літературі бракує досліджень, які б комплексно висвітлювали механізми електорального вибору населення, особливо в аспекті його регіональних особливостей. Все це разом узятє і зумовлює актуальність запропонованого автором дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з тематикою комплексної проблеми “Соціально-політичні аспекти аграрних відносин незалежної України”, що розробляється колективами кафедри історії України Національного аграрного університету та кафедри філософії і соціології Таврійської державної агротехнічної академії, де й виконувалася дисертаційна робота.

Дослідження є частиною роботи Центру соціальних досліджень кафедри соціології та соціальної роботи Гуманітарного університету ЗІДМУ, метою якої є створення соціального портрета електорату Запорізької області.

Головною метою дисертації є аналіз і узагальнення теорії та практичної роботи з дослідження електоральних процесів у суспільстві.

Метою дисертаційної роботи є також: 1) наукове обґрунтування змісту, характеру і ступеня впливу ряду малодосліджених об'єктивних і суб'єктивних факторів на електоральну активність і вибір населення в процесі всеукраїнських і регіональних виборів до органів влади; 2) розробка методологічного підходу до моделі електоральної поведінки, як основної форми політичної активності громадян в умовах суспільства, що трансформується.

Досягнення мети дисертаційного дослідження реалізується через вирішення таких **основних завдань**:

- проаналізувати стан розробки теоретико-методологічних аспектів електоральної політики влади в науковій літературі;
- з'ясувати процес впливу політичної влади на формування ціннісно-політичних орієнтацій громадян;
- систематизувати і доповнити дефініції ряду ключових понять теми, що не мають однозначного трактування в науковій літературі: “модель електоральної поведінки”, “об'єктивні й суб'єктивні фактори електорального вибору”, “загальні закономірності й регіональні особливості електоральної поведінки населення” тощо;

- визначити об'єктивну основу і суб'єктивні фактори, що найбільше впливають на електоральний вибір конкретних груп населення України;
- охарактеризувати динаміку електорального вибору по мірі розвитку виборчого процесу в умовах суспільства, що трансформується;
- здійснити порівняльну характеристику впливу макро- і мікро- регіональних особливостей, соціально-демографічної та соціально-професійної структури населення на реалізацію електорального вибору.

Об'єктом дослідження є населення Південно-Східного регіону України, яке розглядається як електорат. При цьому, на відміну від багатьох інших досліджень, в дисертації враховано об'єктивні особливості регіону та його населення – соціально-демографічний і соціально-професійний склад, особливості зайнятості дорослого населення, стійкі ціннісні, професійні та соціально-політичні орієнтації, що уявляється правомірним для реалізації головної мети й окремих завдань проведеного дослідження, а також відповідає нормам західноєвропейської псефології.

Предметом дослідження є вивчення закономірностей і особливостей формування політичної свідомості людей, механізму формування соціально-політичних орієнтацій громадян України, а також сформованих на цій основі електоральних орієнтацій і електоральної поведінки. Крім того, до предмету дослідження, безумовно, відноситься вивчення й науковий аналіз діяльності органів політичної влади по формуванню електоральної свідомості та електоральної культури людей як частини культури політичної.

Методи дослідження. Виходячи з мети, змісту й архітекτονіки дослідження, у дисертаційній роботі використовувався комплекс загальнофілософських, загальнонаукових і спеціальних методів. Розгляд найбільш загальних теоретичних проблем у першому розділі роботи зумовив використання цивілізаційного, класового і конкретно-історичного підходів.

Виходячи з нелінійного характеру розвитку досліджуваних політичних процесів, у дисертації використані загальнонаукові методи структурно-функціонального аналізу (Т.Парсонс, Р. Мертон), системного підходу (Д.Істон), політико-культурного аналізу електоральної поведінки (Г.Алмонд).

Використані також спеціальні методи, до яких, у першу чергу, належать метод моделювання політичних процесів, а також конкретно-соціологічний метод, який широко застосовується в сучасних політичних дослідженнях.

Слід зазначити, що в роботі широко використовується комплексний підхід до методології дослідження, коли методи, які застосовуються, доповнюють один одного, дозволяють розглядати досліджувані процеси і явища в їх єдності й різноманітності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження. Вивчення джерелознавчої бази з досліджуваної проблеми показує, що в аспекті, обраному дисертантом, вона є малодослідженою. Звідси, формулюється наукова новизна дослідження, яка полягає в тому, що вперше на реальному емпіричному матеріалі соціологічних досліджень узагальнюється сукупність причин і факторів, які визначають ступінь участі і вибір програм, партій, кандидатів різними групами населення України в умовах трансформації суспільства. Уточнюється ряд понять політології та політичної соціології. Систематизуються в ієрархічну систему макро- і мікрофактори, що стимулюють той чи інший електоральний вибір (поведінку) людей. До наукового обігу вперше вводяться дані оригінальних соціологічних досліджень, обґрунтовується ряд положень, що позначаються елементами науково-теоретичної новизни і виносяться на захист:

- здійснено комплексне вивчення електорального вибору різних груп населення в поєднанні таких базових компонентів як електоральна свідомість й електоральна культура суспільства з об'єктивними й суб'єктивними особливостями електоральної поведінки;
- побудована модель електоральної поведінки громадян суспільства, що знаходиться на етапі трансформації, як форми політичної участі, показані її загальні закономірності й регіональні особливості ;
- проаналізовані сутність, дослідницькі можливості, практична значущість усього ком-

плексу моделей електоральної поведінки, які використовуються у сьогоднішній з метою її вивчення, а саме: соціально-демографічної, соціологічної (статусної), маркетингової, соціально-психологічної, партійно-ідеологічної ідентифікації, раціонального вибору, “економічного голосування”;

- доведено, що в умовах трансформації суспільства, формування демократичної політичної системи в електоральній поведінці різних груп населення з різною інтенсивністю виявляються практично усі відомі моделі електоральної поведінки, зокрема маркетингова модель, але найчастіше фіксуються змішані моделі електорального вибору;

- на базі емпіричного матеріалу, зібраного в процесі реалізації досліджень, які передували дисертаційній роботі, показано, що в умовах змішування різних типів, моделей електоральної поведінки на неї досить серйозно впливають об’єктивні фактори (соціально-демографічні, економічні, статусні, поселенські та деякі ін.), а також суб’єктивні (зокрема, рівень політичної культури населення, в першу чергу груповий та індивідуальний, ціннісні орієнтації, характер соціального самопочуття, який реалізується у протестності або конформності електорального вибору, так званий “народний менталітет” і т.ін.);

- показана доцільність побудови української моделі пропорційної виборчої системи, яка враховувала б зазначені вище фактори на загальнонаціональному й регіональному рівнях;

- обґрунтована актуальність формування на межі політології, соціології та соціальної психології наукового напрямку – електорології, головною метою якого має стати комплексне вивчення закономірностей й особливостей виборчої системи, виборчого процесу, їх суб’єктів і об’єктів в умовах перехідного суспільства, що трансформується;

- у постановочному плані проаналізована проблема культури виборів в цілому і, зокрема, електоральної культури населення на етапі перехідного суспільства та його політичної системи, а також на рівні масової свідомості громадян; доведено, що українське суспільство лише тепер приходить до розуміння необхідності електоральної легітимності основних інститутів влади;

- на соціологічному й емпіричному матеріалі доведено, що значна частина електоральних технологій, які застосовуються суб’єктами виборчого процесу, не може давати бажаних результатів, оскільки не враховує дії регіональних, соціально-демографічних, соціально-професійних й соціально-культурних факторів, характерних для сучасної України; проаналізовано вплив кожного з цих факторів на процес формування електорального вибору населення на макросоціальному й регіональному рівнях;

- у процесі розгляду регіональних факторів впливу на електоральну поведінку виділені та обґрунтовані залежність загального рівня електоральної активності та електоральної поведінки населення від соціально-економічних, історичних, поселенських, демографічних та інших особливостей регіонів країни.

Теоретичне і практичне значення дисертації полягає в тому, що проведене дослідження сприяє поглибленню пізнання і сучасного розуміння поняття системи політичної влади і механізму її функціонування при формуванні демократичної системи виборів. Проблеми, розглянуті в дисертації, мають безпосереднє відношення до основних питань сучасного розвитку суспільства й удосконалення владних відносин у ньому. Деякі теоретичні висновки, отримані в результаті соціологічних досліджень, можна певною мірою використовувати при реалізації конкретних напрямків політичного реформування суспільства, а також у подальших теоретичних дослідженнях даної проблеми.

Результати дослідження, а також використаний у ньому фактичний і соціологічний матеріал можуть бути застосовані для розробки комплексних програм вивчення суспільної думки в Україні. Результати регіональних досліджень можуть бути використані у діяльності суспільних та політичних організацій, при розробці їхньої стратегії та у роботі місцевих засобів масової інформації. Фрагменти дисертації можуть бути реалізовані при розробці лекційних курсів з політології, соціології, соціальної психології, державного управління і т.ін., а оскільки вона побудована на матеріалах Запорізького регіону, то її висновки і соціологічні результати можуть бути цінними для роботи місцевих органів виконавчої влади

і місцевого самоврядування, конкретних посадових осіб, керівників регіональних політичних об'єднань і партій.

Апробація результатів дослідження. Зміст дисертації відображений у ряді публікацій. Матеріали роботи апробовані також під час проведення занять із студентами Гуманітарного університету "ЗІДМУ", Національного аграрного університету, ТДАТА, а також на науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція "Сучасні проблеми розвитку економіки агропромислового комплексу: соціально-економічні та правові аспекти" (17 листопада 2000 р., ГУ "ЗІДМУ"), "Актуальні проблеми державного управління і місцевого самоврядування" (15–16 листопада 2001 р., ГУ "ЗІДМУ"), круглий стіл "Криза 2005 як виклик часу: проблеми, відповіді" (Академія політичних наук України, грудень 2001 р.).

Дисертант також взяв участь:

- у розробці і реалізації програми дослідження "Ставлення громадян до влади" (N=720 респондентів, 5 областей України);
- у масовому опитуванні населення 81 виборчого округу з програми "Вибори –98" (N = 996 респондентів);
- у розробці опитувального документа дослідження "Засоби масової інформації" (N = 1940 респондентів, 11 районів Запорізької області);
- у проведенні моніторингу суспільної думки з програми "Президентські вибори – Південно-Східний регіон" (березень 1999 р., травень 1999 р.);
- у розробці програм і проведенні досліджень у виборчому окрузі 78 за довиборами у Верховну Раду України;
- у проведенні циклу досліджень центру науково-прикладних досліджень "Соціо" з проблеми регіоналізації соціально-політичних орієнтацій населення України (загальне число опитаних – 2700 респондентів).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою розробкою здобувача. Її результати викладено у 4 публікаціях особисто і в 2 у співавторстві, де внесок дисертанта рівний зі співавторами. 3 публікації вміщені у виданнях, зареєстрованих ВАК України.

Структура дисертації і послідовність викладу матеріалу визначається головною метою й основними завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків (всього 181 с.), списку джерел. Загальний обсяг 204 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** до дисертаційного дослідження дається характеристика актуальності проблеми в цілому й обраної теми, зокрема. Наводиться короткий аналіз ступеня розробки проблеми у світовій і вітчизняній літературі, формулюються мета, завдання, наукова новизна, а також основні положення дослідження, що виносяться на захист. Обґрунтовується теоретична і практична значимість дослідження, його вірогідність, включаючи характеристику джерелознавчої бази, репрезентативності результатів оригінальних соціологічних досліджень. Наводяться необхідні пояснення довідково-службового характеру.

У **першому розділі** "Поняття і типологія електорального вибору населення в системі знань політології" на основі аналізу наукової літератури розглядаються дефініції понять "влада", "демократичні основи становлення, функціонування і розвитку політичної влади", "електорат", "електоральний вибір" та інших однопорядкових понять, що мають безпосереднє відношення до теми дисертаційного дослідження. Докладно аналізуються зарубіжні та вітчизняні спроби створення узагальнюючої теорії влади та владних відносин. Здійснюється спроба класифікувати дані визначення за їхнім змістом, характером і доповнити їх з урахуванням реальної соціально-політичної обстановки, характерної для суспільства, що трансформується.

Дослідження, проведені в Україні, у тому числі й дослідження центру “Соціо” за участю дисертанта, показують, що, як і в багатьох інших пострадянських країнах, в Україні спостерігається криза легітимності влади внаслідок її недостатньої ефективності. Легітимація політичної влади, як процедура її суспільного визнання, є результатом сприйняття і відображення владних відносин суспільною свідомістю. Легітимність, як своєрідний кодовий знак, притаманна політичній культурі населення й означає відповідність її побудови ціннісним орієнтаціям громадян.

До проблем, що вже існували в плані розмежування владних повноважень між галузями влади, додалася ще й проблема підпорядкування владних структур по вертикалі. Основними причинами цього стали законодавча неврегульованість проблеми підпорядкування владних структур різних рівнів, відсутність правил, чи хоча б традицій, в цьому питанні й однакового рівня легітимності лідерів, обраних населенням тієї чи іншої території.

Негативні наслідки законодавчої неврегульованості цієї проблеми найбільш активно проявилися у зв'язках “область – республіка” і “область – обласний центр”. Часто для здійснення влади виявляється непростою проблема формування і здійснення відповідної регіональної політики, врахування специфіки регіонів, їх “плюсів” і “мінусів”.

В розділі докладно аналізується проблема виборів, які дисертант схильний розглядати як поняття багатофункціональне, оскільки воно охоплює не тільки процес безпосереднього голосування, але й ряд етапів, які передують голосуванню, і впливають з нього. Було б правомірним вважати весь цей процес політичною технологією, що розуміється як сукупність методів, прийомів і засобів, використовуваних на кожному етапі процесу вироблення й ухвалення політичного рішення, яким є вибори.

Автор доповнює дефініцію функцій виборів у частині їхньої вагомості для політичної науки. *Вибори і референдуми – наймасовіший вид опитувань суспільної думки з найбільш важливих проблем і напрямків розвитку політичної сфери життя суспільства. Персоналіфікація окремих видів виборів не скасовує цієї їхньої функції, оскільки через політичні і соціально-економічні програми даних кандидатів виборці ідентифікують себе з позиціями, які відстоюють ці кандидати.*

Далі в розділі аналізуються виборчі системи і перспектива їх впровадження в Україні на сучасному етапі. Автор доводить, що, незважаючи на безсумнівну перспективність пропорційної виборчої системи, країна не готова для її впровадження в практику:

– по-перше, для введення в Україні пропорційної виборчої системи, за яку голосували ряд партій і окремих депутатів, необхідно, щоб суспільство було ідентифікованим, тобто мало чітко вироблені підвалини і курс соціально-економічного розвитку, цілком сформовану законодавчу базу та механізм її реалізації, ідеологію суспільного розвитку, сформульовану у вигляді загальнонаціональної ідеї, здатної об'єднати всі основні прошарки суспільства;

– по-друге, для введення в Україні пропорційної виборчої системи необхідно, щоб основні політичні партії мали чітку соціальну структурованість, концептуальну визначеність і організаційну сформованість у масштабах всієї країни;

– по-третє, для введення в Україні пропорційної виборчої системи необхідний високий рівень політичної участі громадян, а також високий рівень політичної культури суспільства в цілому і кожного індивіда зокрема.

Жодна з цих умов у сучасному українському суспільстві не може вважатися реалізованою навіть наполовину. Тому дисертант дійшов висновку про те, що на сьогодні рано ще порушувати питання про доцільність введення пропорційної виборчої системи.

Аналізуючи особливості мажоритарної та змішаної систем, дисертант виводить взаємозалежність змішаної системи і моделі електоральної поведінки. Він вважає, що слід розглядати процес голосування як частину процесу прийняття владних рішень. *Зробити електоральний вибір – значить висловити свою позицію стосовно влади, її політики.*

При цьому варто враховувати, що характер голосування залежить від ряду макро- і мікроумов. До перших належать характер політичної системи суспільства, тип політичного режиму, ступінь розвиненості виборчого права і виборчої системи. З соціаль-

но-економічної точки зору до цих же умов можна віднести рівень соціально-економічного розвитку, ступінь міцності соціальної структури і наявність численного середнього класу. Сюди ж відносимо і стан суспільної свідомості та політичної культури суспільства і його окремих складових.

Спираючись на літературні джерела, дисертант стверджує, що участь у виборах робить кожного з нас не тільки частиною **електорату** (від латинського: *elektor* – виборець), але є також наймасовішою формою політичної участі, яка пов'язує між собою народ і владу. Дисертант вважає, що електоральна участь є *наймасовішою у порівнянні з активною, добровільною, традиційною і легітимною формами політичної участі населення*.

В запропонованій для обговорення роботі дисертант намагається на конкретному дослідницькому матеріалі якщо не об'єднати, то хоча б порівняти позиції електоральної поведінки “у прикордонному режимі”, тобто на перехресті політології, соціології і соціальної психології, оскільки, на його думку, тільки так можна вивчати виборчий процес.

Дисертант вважає, що сьогодні поступово формується нова галузь суспільствознавства – *електорологія*, оскільки в останні роки стали з'являтися праці пошукового характеру, до яких, на думку автора, можна віднести і дане дисертаційне дослідження.

В *другому розділі “Об'єктивні і суб'єктивні чинники формування електорального вибору громадян у сучасному українському суспільстві”* на базі матеріалу літературних джерел, статистичних і емпіричних даних дається розгорнутий аналіз основних об'єктивних факторів формування електорального вибору населення. Зокрема, характеризується зміст і характер впливу на цей вибір макроекономічної ситуації в країні, ситуації у відносинах між галузями влади, демографічної ситуації в цілому, соціально-демографічних і соціально-професійних факторів.

По-перше, характер і зміст політичної свідомості і політичної діяльності як на рівні суспільства, так і на рівні груп та окремих особистостей залежать від таких макросоціальних факторів:

- тип суспільства, що визначає зміст і характер абсолютно всіх процесів, які відбуваються у всіх сферах його життєдіяльності;

- етап (фаза, цикл) розвитку даного суспільства, який, при збереженні загального змісту, визначає характер процесів, що відбуваються в економічній, політичній і духовній сферах;

- пануючий тип економічних відносин, який певною мірою формує “правила гри” у політичних стосунках і процесах;

- характер і ступінь міцності соціальної структури суспільства, що зумовлюють різноманіття і характер пересічення соціальних інтересів;

- ступінь розвитку демократичних процесів у суспільстві за лініями галузей влади, владних вертикалей, конституційних гарантій прав і свобод громадян.

По-друге, на формування політичної свідомості і політичної участі людей впливають фактори історичного і геополітичного характеру:

- наскільки менший історичний період функціонування тоталітарного режиму на території тієї чи іншої держави, настільки кращими будуть умови для розвитку політичної свідомості і політичної активності населення;

- тільки при збереженні політичної й інформаційної ізоляції в тій чи іншій країні можлива за сучасних умов консервація тоталітарно-комуністичних типів політичної свідомості і політичної діяльності більшості населення;

- термін панування тоталітарних режимів є чинником, що дестабілізує процеси формування політичної свідомості суспільства в цілому і його складових, а також стримує розвиток процесу активної участі основної маси населення в політичному житті суспільства.

По-третє, на характер і зміст цих процесів впливає система розселення народу даної країни, а також вироблена на цій основі структура відносин “центри-регіони”. Аналіз даних досліджень, проведених за останні п'ять років вченими-соціологами України і Росії, у тому числі

і досліджень у регіоні південного сходу України, проведених за участю дисертанта, показує:

- чим більш незбалансованою є система розселення народу, тим більше в даній державі політичних об'єднань, які виражають регіональні інтереси, активізуючи цей аспект політичної свідомості і поведінки людей;

- незбалансованість структури відносин центру і регіонів створює прецедент розбіжності на рівнях політичної свідомості, політичної активності і політичної діяльності в центрі та на місцях.

По-четверте, рівень масової й індивідуальної політичної свідомості (а, отже, політичної діяльності) людей залежить від реального соціально-економічного статусу-кво на конкретній території і тепер. Так, дослідження фіксують:

- сезонні коливання у рівні політичної активності населення;

- пряму залежність рівня активності від таких об'єктивних факторів, як ситуація в промисловості і сільському господарстві в конкретному регіоні на момент проведення опитування;

- вплив на цей рівень ситуації на ринку праці;

- вплив стану соціальної інфраструктури конкретних регіонів і поселень;

- вплив стану частини населення, прибутки якого залежать від фінансування з бюджетної сфери.

По-п'яте, рівень політичної свідомості та прояв його дієвості істотно залежить від вищезазначених соціально-демографічних, соціально-професійних, соціально-територіальних та інших індивідуальних і групових особливостей людей.

На зміст і характер політичної поведінки людей, їхньої участі в політичному житті суспільства, політичну активність і форми її прояву, крім зазначених вище макросоціальних об'єктивних факторів, впливають:

- рівень розвитку суспільної і, в першу чергу, політичної свідомості суспільства в цілому і його складників;

- рівень розвитку політичної культури;

- зміст і характер ціннісних орієнтацій, властивих даному суспільству і складникам його ієрархічної структури.

Дисертант, виходячи з цього, доповнює модель політичної участі людей і типів особистості залежно від ставлення до політики типами, характерними, на його думку, для перехідного суспільства.

На соціологічному матеріалі виборів 1998, 1999 рр., Всеукраїнського референдуму, а також ряду виборів у регіональні структури влади аналізується прямий і опосередкований вплив цих факторів на протікання виборчого процесу в цілому і на формування електорального вибору різних груп населення, зокрема, по параметрах: загальна електоральна активність, вибір політичних сил, вибір конкретних кандидатів.

У третьому розділі “Регіональний фактор в електоральних орієнтаціях населення” на основі даних соціологічних досліджень, проведених за участю дисертанта в ряді виборчих округів регіону, докладно розглядаються регіональні особливості, вплив яких на електоральні орієнтації і вибір населення є доведеним. До числа розглянутих факторів, зокрема, відносяться приналежність до промислових чи сільськогосподарських регіонів, співвідношення міських і сільських поселень, міського і сільського населення, етнічна структура, освітній рівень населення (кількість і структура навчальних закладів).

Автор бачить дві основні групи таких особливостей: по-перше, об'єктивні особливості самих регіонів, а по-друге, ступінь важливості регіонального фактора в системі електоральних орієнтацій людей.

Перша група особливостей частково досліджена у працях вітчизняних і зарубіжних політологів та соціологів. Мова йде про те, що за аксіому приймаються відмінності регіонів за: природно-кліматичним і сировинним ресурсом; співвідношенням частки промислового і сільськогосподарського виробництва; рівнем соціально-економічного розвитку; кількістю, щільністю, демографічним і соціально-професійним складом населення; розподілом

населення по типах населених пунктів; рівнем зайнятості населення; етнічним складом населення; наявністю і дієвістю політичних партій і рухів, профспілкових об'єднань, релігійних об'єднань різних конфесій; політичними орієнтаціями і рівнем соціально-політичної активності різних груп населення.

На підставі аналізу результатів виборів 1998-1999 рр. дисертант прийшов до висновку про те, що зазначені вище регіональні розбіжності впливають, насамперед:

1. На рівень електоральної активності населення. Чим більше сільського населення в регіонах, тим, як правило, вищий рівень його електоральної активності. Проте електоральна активність у сільських районах, що прилягають до міст, особливо мегаполісів, нижча, ніж у віддалених від них регіонах.

2. На діапазон політичного вибору населення. Тут існує два аспекти такого вибору. Перший аспект – кількість політичних партій, які потрапляють у поле зору електорату. Чим більше урбанізований регіон, чим більше насичена його соціально-професійна структура, тим більше політичних партій і блоків мають шанс отримати голоси електорату. Другий аспект – “зсув” політичних симпатій населення.

3. На персоналізацію електорального вибору населення. Переважно у сільських регіонах, а також регіонах компактного проживання національних меншин, фактор особистості лідера партії чи руху, а також фактор особистості кандидата, висунутого по мажоритарному округу, має більше значення, ніж в урбанізованих промислових регіонах, де фактор політичної програми партії, руху чи окремого кандидата має більшу вагу.

4. На рівень економічного сепаратизму в електоральних орієнтаціях населення регіонів-донорів.

Автор прогнозує, що стратегія і тактика роботи з виборцями команд регіональної еліти, скоріше за все, буде формуватися саме на основі зазначених вище ціннісних пріоритетів: “Батьківщина. Я. Загальна соціально-економічна ситуація (розглядається через конкретні галузі, підприємства). Середовище існування (регіон, область, місто, район, мікрорайон)”, а також робить низку інших електоральних прогнозів на вибори 2002 року, з урахуванням особливостей південно-східного регіону України.

У **висновках** дисертаційного дослідження наводяться найбільш загальні положення, прогнози і рекомендації наукового і практичного характеру.

1. Зміни, які сьогодні переживає українське суспільство, торкаються, насамперед, свідомості людей, яка реалізується через їх політичну діяльність, участь у політичному житті держави і суспільства. Ця участь, як доведено в дисертації, відбувається, в першу чергу, через залучення дорослого населення країни до виборчого процесу, як у статусі виборців, так і в статусі кандидатів на ті чи інші владні посади. Саме так кожна людина одержує можливість стати суб'єктом політичних, а точніше – владних відносин. Отже, вивчення закономірностей електорального процесу як багатопланового суспільного явища потребує, на думку дисертанта, створення в перспективі такої міждисциплінарної гілки суспільствознавства як електорологія.

2. Осмислення масової політичної свідомості є суттєвим для політики, оскільки саме в ній сходяться всі основні зрізи суспільного буття і суспільної свідомості (як позитивні, так і негативні). У більшості українських громадян ще не пробуджені, не сформовані власні конкретні, більш-менш усвідомлені соціальні інтереси. Тому серед стереотипів масової політичної свідомості панують міфи про втрачений соціальний порядок, сприйняття рівності як можливості споживання одноразових матеріальних благ тощо. Усе це впливає на модель політичної, в першу чергу, електоральної поведінки населення України, докладна характеристика якої наведена у дисертації.

3. На рівень електоральної активності та електоральний вибір населення істотно впливають характер, зміст і темпи соціально-економічних реформ у суспільстві, а також матеріальне становище населення, а отже – його самооцінка. Крім того, важливе значення мають соціально-демографічні параметри, тобто характеристики віку і статі. Соціально-професійна приналежність електорату і рівень його освіти, тобто провідні

статусні характеристики визначають характер політичної участі населення і його політичних орієнтацій. У свою чергу, це значною мірою, коригує електоральний вибір, формує його головні параметри. Матеріали дисертації свідчать також про вплив поселенської приналежності електорату на його активність і політичний вибір.

Особливість дослідження полягає, зокрема, у спробі поєднати різні види аналізу суто політичних явищ, таких як влада, політична діяльність, політична участь, явищ, які безпосередньо походять від них (електоральна поведінка), а також явищ, що мають складний характер (політична свідомість, політична культура, громадська думка та ін.) й потребують соціально-психологічного аналізу.

4. Доведено, що на зміст і характер політичної поведінки людей, їхньої участі в політичному житті суспільства, політичну активність та форми її прояву, крім макросоціальних об'єктивних факторів, впливають: рівень розвитку суспільної і, в першу чергу, політичної свідомості суспільства в цілому та його складників; рівень розвитку політичної культури; зміст і характер ціннісних орієнтацій, притаманних даному суспільству і складникам його ієрархічної структури.

5. У дисертації ґрунтовно досліджені регіональні особливості електоральної поведінки людей. Автор бачить дві основні групи таких особливостей: по-перше, об'єктивні особливості регіонів, як таких, а по-друге – ступінь важливості регіонального фактора в системі електоральних орієнтацій людей. Спираючись на аналіз результатів виборів 1998–2000 рр., дисертант зробив висновок про те, що регіональні розбіжності впливають:

- на рівень електоральної активності населення: чим більше сільського населення в регіонах, тим, як правило, вищий рівень його електоральної активності, при цьому активність у сільських районах, що прилягають до міст, особливо мегаполісів, нижча, ніж у віддалених від них регіонах;

- на діапазон політичного вибору населення, який має два аспекти: перший – це кількість політичних партій, що потрапляють у поле зору електорату, другий – зрушення в політичних симпатіях населення;

- на персоналізацію електорального вибору населення; Переважно у сільських регіонах, а також регіонах компактного проживання національних меншин, фактор особистості лідера партії чи руху, а також фактор особистості кандидата, висунутого по мажоритарному округу, має більше значення, ніж в урбанізованих промислових регіонах, де на перше місце виступає фактор політичної програми партії, руху чи окремого кандидата;

- на рівень економічного сепаратизму в електоральних орієнтаціях населення регіонів, насамперед регіонів-донорів. Виявляється це й у спробах протиставлення "бідних" і "багатих" регіонів, регіонів і Києва.

6. На думку автора, електоральний процес слід розглядати як комплексне явище, що охоплює усі верстви суспільства та процеси, які у ньому відбуваються. В умовах суспільства, що трансформується, він істотно відрізняється від електорального процесу, характерного для стабільних типів суспільства зі сталою економікою та досить жорсткою соціальною структурою.

7. Політична та соціальна активність людей має глибоко індивідуальний аспект, який потребує вивчення на рівні конкретного індивіда. Це обумовлено розвитком демократичних тенденцій в суспільстві і світі в цілому, зростанням недовіри до політичних інституцій, досягненнями у розвитку засобів масової інформації. Не випадково зростає значення референдумів у політичному житті суспільства як можливості прямого вираження позиції громадянина щодо ставлення до тих або інших політичних подій; прямих виборів вищих посадових осіб держави і взагалі прямого голосування.

8. Дослідження показує, що у свідомості громадян відбувається переоцінка цінностей. За цих умов політичні знання потрібні сьогодні будь-якому громадянину, незалежно від його професійної діяльності, оскільки він живе у суспільстві і змушений взаємодіяти з іншими громадянами та державою. Саме політичні знання захищають його від деспотизму та тиранії, від антигуманних та економічно неефективних форм держави й суспільної організації. Ма-

сове відсторонення від політики призводить до тяжких соціальних наслідків. Від свідомого вибору й активності громадян залежить урахування в державній політиці інтересів різних груп населення, компетентність та відповідальність правлячих еліт.

В умовах зміни економічного базису суспільства відбувається ускладнення його соціальної, у нашому випадку – соціально-професійної структури, різноманітні групи якої орієнтуються на неоднорідні групи цінностей та на цій основі приймають рішення на виборах. Пізнання соціальних суперечностей, пошук механізмів запобігання й розв'язання конфліктів в Україні – один з ефективних шляхів недопущення дезінтеграції політичної влади та проведення ефективних економічних реформ.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Белоусов С.А. Особенности модели политического поведения граждан в условиях трансформирующегося общества // Нова парадигма: Альманах наукових праць Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – № 19. – С. 102-108.

2. Белоусов С.А. Властные отношения и электоральные ориентации населения // Нова парадигма: Альманах наукових праць Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – № 24. – С. 100-102.

3. Белоусов С.А. Системный кризис: Региональные особенности в переходных обществах // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип 15. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – С. 565-570.

4. Белоусов С.А., Чигрин В.А. Социальные факторы формирования электоральной активности населения // Економіка: Проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету. – Дніпропетровськ, 2000. – №52. – С. 19-23.

5. Чигрин В.А., Пеклушенко А.Н., Белоусов С.А. Этнокультурные особенности электорального выбора населения Украины (политологический аспект) // Етнокультурні аспекти українського державотворення: Історія і сучасність: Збірник наукових праць. – Мелітополь, 2001. – С. 99-103.

6. Белоусов С.А. Избирательная система и особенности политического участия граждан в современном украинском обществе // Політичний маркетинг та електоральні технології. – К., 2002. – С. 236-240.

Білоусов С.А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України). – Рукопис (204 стор.)

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, Київ, 2003.

У дисертації на реальному емпіричному матеріалі соціологічних досліджень узагальнено сукупність причин і факторів, які визначають ступінь участі і вибір програми, партії, кандидатів різними групами населення України в умовах трансформації суспільства. Систематизовано та оновлено понятійно-категоріальний апарат теорії і практики виборчого процесу. Зведено в ієрархічну систему макро- і мікрофактори, що стимулюють електоральний вибір різних груп населення. Побудована модель електоральної поведінки громадян суспільства, що знаходиться на етапі трансформації, як форми політичної участі, показані її загальні закономірності й регіональні особливості. Показана доцільність побудови української моделі пропорційної виборчої системи, яка б урахувала об'єктивні і суб'єктивні фактори електоральної поведінки виборців. Проаналізовані проблеми культури виборців, ефективності електоральних технологій. На матеріалах Південно-Східного регіону України обґрунтовано залежність загального рівня електоральної активності та електоральної поведінки населення від соціально-економічних, історичних, поселенських, демографічних та інших особливостей регіонів країни.

Доведена актуальність формування на межі політології, соціології та соціальної психології нового наукового напрямку – електорології, головною метою якого має стати комплексне вивчення закономірностей й особливостей виборчої системи, виборчого процесу, їх суб'єктів і об'єктів в умовах перехідного суспільства, що трансформується.

Ключові слова: трансформація суспільства, електоральний вибір, електоральна свідомість, електоральна культура, електорологія, електоральна поведінка.

Белюсов С.А. Объективная основа и субъективные факторы электорального выбора населения в условиях общества, которое трансформируется (на материалах Юго-Восточного региона Украины). – Рукопись (204 стр.)

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. Институт государства и права им. В.М.Корецкого НАН Украины, Киев, 2003.

В диссертации на реальном эмпирическом материале социологических исследований обобщена совокупность причин и факторов, которые определяют степень участия и выбор программы, партии, кандидатур разными группами населения Украины в условиях трансформации общества. Систематизирован и обновлен понятийно-категориальный аппарат теории и практики избирательного процесса. Сведены в иерархическую систему макро- и микрофакторы, которые стимулируют электоральный выбор разных групп населения. Предложена модель электорального поведения граждан общества, которое находится на этапе трансформации, как формы политического участия, показанные его общие закономерности и региональные особенности. Обоснована целесообразность построения украинской модели пропорциональной избирательной системы, которая бы учитывала объективные и субъективные факторы электорального поведения избирателей. Проанализированы проблемы культуры избирателей, эффективности электоральных технологий. На материалах Юго-Восточного региона Украины обоснована зависимость общего уровня электоральной активности и электорального поведения населения от социально-экономических, исторических, поселенческих, демографических и других особенностей регионов страны.

В диссертации обоснована мысль о том, что на уровень электоральной активности и электоральный выбор населения существенно влияют характер, содержание и динамика социально-экономических реформ в обществе, а также материальное благосостояние населения и, в конечном итоге, его самооценка. Важное значение имеют социально-демографические параметры – характеристики возраста, пола, социально-профессиональная принадлежность электората, уровень его образования. Исследование убедительно свидетельствует о том, что в сознании граждан переходного общества происходит кардинальная переоценка ценностей. В этих условиях политические знания призваны защищать граждан от произвола государства, деспотизма и тирании, от антигуманных и экономически неэффективных форм государства и организации общества.

Доказана актуальность формирования на пересечении политологии, социологии и социальной психологии нового научного направления – электорологии, главной целью которого может стать комплексное изучение закономерностей и особенностей избирательной системы, избирательного процесса, их субъектов и объектов в условиях переходного общества, которое трансформируется.

Ключевые слова: трансформация общества, электоральный выбор, электоральное сознание, электоральная культура, электорология, электоральное поведение.

Bilousov S.A. The objective basis and subjective factors of electoral select of the population in requirements of the society, which is transformed (on materials of Southeast region of Ukraine). – Manuscript (204 pages).

Thesis on competition of a scientific degree of the candidate of political sciences behind a speciality 23.00.02 – political institutes and processes. Koretskiy's institute of the State and Law National Academy of Ukraine, Kiev, 2003.

In a thesis on an actual empirical material of sociological examinations the population of reasons and factors is extended which define a degree of participation and select of the program, batches, candidatures by different groups of the population of Ukraine in requirements of transformation of the society. Is systematized and the means of the theory and practice of selective process recreated conceptual basis. Is shown in a hierarchical system macro- and microfactors, which boost electoral a select of different groups of the population. The constructed model electoral of behaviour of the citizens of the society, which there are at a stage of transformation, as the shapes of political participation, his exhibited common regularities and regional singularities. The exhibited expediency of build-up of the Ukrainian model of the proportional electoral system, which would take into account the objective and subjective factors electoral of behaviour of electors. The problems of culture of electors, effectiveness electoral of process engineerings are analysed. On materials of Southeast region of Ukraine the association of a common level electoral of activity and electoral of behaviour of the population from socio economic, historical, demographic and other singularities of regions of the country is justified.

The urgency of shaping on boundary of polytycal science, sociology and social psychology of a new scientific direction – electoral science is proved, which overall objective can become complex study of regularities and singularities of the electoral system, selective process, their subjects and plants in requirements of the transitional society, which is transformed.

The key words: transformation of the society, electoral of select, electoral of the consciousness, electoral of the culture, electoral science, electoral of the behaviour.

Підписано до друку 18.12.2002 р. Зам. №
12/12-2002.

Обсяг 0,9 друк. арк. Формат 60 × 90/16. Наклад
— 100 прим.

Видавничий центр Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України: Київ, вул.
Трьохсвятительська, 4.